मुण्डकोपनिषद् 2.2.1-11

आविः सन्निहितं गुहाचरं नाम महत् पदमत्रैतत् समर्पितम्।

एजत् प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदस-द्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥2.2.1।।

आविः सन्निहितं गुहाचरं नाम यत् महत् पदम् अत्र एजत् प्राणत् निमिषत् च एतत् सर्वं समर्पितम् एतत् जानथ यद् सत् असत् वरेण्यम् वरिष्ठं प्रजानां विज्ञानात् परम् ॥

आविः तेजस्वी आविस् पु. द्वि. ए. व.

उ धातु अवते आवाज करणे

सन्निहितं निकटस्थित सं+नि +धा धातु धारण करणे क्तः प्रत्यय नपु. द्वि. ए. व.

गुहाचरं गुहेत विचरण करणारे गुहा+चर धातु अच् प्रत्यय नपु. प्र. ए. व.

नाम नावाचे नामन् नपु. प्र. ए. व.

यत् जे यत् नपु. प्र. ए. व.

महत् महान महत् नपु. प्र. ए. व.

पदम् स्थान पद पु. द्वि. ए. व.

अत्र येथे अव्यय

एजत् चलित एजत् नपु. प्र. ए. व.

एज् धातु कम्पन होणे

शतृ प्रत्यय

प्राणत् श्वासोच्छ्वास प्र+अण् धातु जगणे भ्वादिः कर्तरि लङ् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

निमिषत् पापण्यांची हालचाल नि+मिष् धातु शिंपडणे तुदादिः शतृँ प्रत्यय नपु. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

एतत् हे एतद् नपु. प्र. ए. व.

सर्वं सर्व पु. द्वि. ए. व.

समर्पितम् समर्पित नपु. द्वि. ए. व.

एतत् हे एतद् नपु. प्र. ए. व.

जानथ जाण ज्ञा धातु (आर्ष) लोट् लकार मध्यम पु. ए. व.

यद् जे यद् नपु. प्र. ए. व.

सत् व्यक्त सत् नपु. प्र. ए. व.

असत् अव्यक्त अ+सत् नपु. प्र. ए. व.

वरेण्यम् पूजनीय वरेण्य नपु. द्वि. ए. व.

वृ धातु सेवा करणे

वृञ+ एण्यः

वरिष्ठं श्रेष्ठ वरिष्ठ पु. द्वि. ए. व.

प्रजानां प्रजा स्त्री. ष. ब. व.

विज्ञानात् बुद्धिच्या विज्ञान नपु. पं. ए. व.

परम् पलिकडे पर नपु. द्वि. ए. व.

मुण्डकोपनिषदातील 2 ऱ्या मुण्डकातील 2ऱ्या खण्डातील प्रथम मंत्राची सुरवात परमात्म्याच्या विस्तृत वर्णनापासून झाली आहे. हा मंत्र वाचला की डोक्यात प्रकाश पडणे ह्या शब्दप्रयोगाची आठवण येते.

आपल्या अध्यात्मिक साहित्यात ज्ञानाला प्रकाशाची उपमा नेहमीच दिली जाते. ह्या मंत्रातील आविः शब्दाचा अर्थ तोच दैदीप्यमान, तेजोमय. आपल्या सर्वांनाच माहित असलेला प्रकाशाचा स्त्रोत म्हणजे सूर्य, ज्याच्याशिवाय आपण जगू शकत नाही. ह्याच शब्दापासून ह्या मंत्राची सुरवात झाली आहे. 2.1.8 ह्या मंत्रात आपण सात लोक त्यामधे असणारे सात प्राण यांना गुहा

असे संबोधून त्यामध्ये प्राणशक्ती चा संचार चालू असतो असे वाचले. ह्यांना ज्ञानेन्द्रिये का म्हणायचे याचा अर्थ ह्या मंत्रात सापडतो. 2.1.5 व्या मंत्रात चंद्र आणि सूर्य हे परमात्म्याचे डोळे आहेत असे म्हटले होते तर पर्जन्य चक्र समजावून सांगताना त्यात सूर्याच्या समिधा पडतात असे म्हटले होते. स्वयंप्रकाशी सूर्यामुळे आपण मूर्त स्वरूपात गोष्टी पाहू शकतो ते केवळ डोळ्यांच्या साह्याने. ज्याचे ज्ञान आपल्या मनापर्यंत पोहोचते. तीच गोष्ट कानांची नाकाची आणि जीभेची. मन आणि बुद्धि च्या साह्याने आपण ज्ञान ग्रहण करतो. नाहीतर सर्व इन्द्रिये असून सुद्धा आपण रिक्तच राहतो. ह्या सर्वांची जाणीव करून देणारा तोच आहे. एजत् प्राणत् निमिषत् ह्या क्रिया चैतन्यरूपी आहेत. आपला श्वासोच्छ्वास आपल्या जीवंत असण्याची खूण तर पापण्यांची हालचाल हे मूक संवादाचे माध्यम आहे. असा संवाद फक्त समजून घेता येतो. विज्ञानाच्या माध्यमातून हे सर्व सिद्ध करता येत नाही. विज्ञानाच्या याच मर्यादा आहेत.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

तेजस्वी, अत्यंत निकट, हृदयाच्या गुहेत विचरण करणारे, श्रेष्ठ, सर्वांचा आधारवड, जिथे सर्व विश्वच समर्पित झाले आहे, जे चल आहे, श्वास उत्छ्वास, नेत्रांची उघडझाप करणारे असे अव्यक्त आणि व्यक्त सुद्धा आहे, अतिशय पूजनीय, सर्वश्रेष्ठ आणि सामान्य बुद्धिला सहज आकलन न होणारे, त्याला (तू) जाणून घे.

यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिंल्लोका निहिता लोकिनश्च।

तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ् मनः तदेतत् सत्यं तदमृतं तद् वेद्धव्यं सोम्य विद्धि ॥ 2.2.2।।

यद् अर्चिमत् यद् अणुभ्यः अणु च यस्मिन् लोकाः लोकिनः च निहिताः तद् एतद् अक्षरं ब्रह्म सः प्राणः तद् उ वाक् मनः तद् एतद् सत्यम् तद् अमृतम् तद् वेद्धव्यम् सौम्य विद्धि ॥

यद् जे यद् नपु. प्र. ए. व.

अर्चिमत् प्रकाशमान अर्च् धातु पूजा करणे मतुप प्रत्यय

यद् जे यद् नपु. प्र. ए. व.

अणुभ्यःअणु अणूपेक्षा सूक्ष्म अणु पु. पं. ब. व.

अण+उन्

च सुद्धा अव्यय

यस्मिन् ज्यामध्ये यद् पु. स. ए. व.

लोकाः लोक लोक पु. प्र. ब. व.

लोकिनः रहिवासी लोकिन् पु. प्र. ब. व.

च सुद्धा अव्यय

निहिताः स्थित निहिता स्त्री. प्र. ब. व.

नि+धा धातु धारण करणे + क्त प्रत्यय

तद् ते तद् नपु. प्र. ए. व.

एतद् हे एतद् नपु. प्र. ए. व.

अक्षरं अविनाशी अक्षर नपु. प्र. ए. व.

ब्रह्म ब्रह्मन् नपु. प्र. ए. व.

सः तो तद् पु. प्र. ए. व.

प्राणः प्राण पु. प्र. ए. व.

तद् उ तेच तद् नपु. प्र. ए. व.

उ+क्विप्+तुक् न

वाक् वाणी वाच स्त्री. प्र. ए. व.

मनः मन मनस् नपु. प्र. ए. व.

तद् ते तद् नपु. प्र. ए. व.

एतद् हे एतद् नपु. प्र. ए. व.

सत्यम् सत्य नपु. प्र. ए. व.

तद् ते तद् नपु. प्र. ए. व.

अमृतम् अमृत नपु. प्र. ए. व.

तद् ते तद् नपु. प्र. ए. व.

वेद्धव्यम् वेध घ्यावा असे विध् धातु

हे सौम्य!

विद्धि वेध घे विद् धातु कर्तरि लोट्लकारः म. पु. ए. व.

आधीच्या मंत्रातील आविस् या शब्दाचा अर्थ आणि ह्या मंत्रातील अर्चिमत् हे दोन्ही सारखेच. सुरुवातीला शौनक ऋषींनी विचारलेल्या प्रश्नावर अंगिरस ऋषींनी परा विद्या आणि अपरा विद्या ह्यामधील फरक सांगितला होता, त्याचा श्रीमद्भगवद्गीतेतील ज्ञानयोगाशी संबंध जोडता येईल. व्यक्त आणि अव्यक्त अशा परमतत्त्वाची ओळख करून देता देता आपल्याला आपल्या चेतनाशक्ती ची जाणीव ह्या मंत्राच्या निमित्ताने करून दिली जाते आहे.

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्।

तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ कठोपनिषद् 1.2.20

सूक्ष्माहून सूक्ष्म, महान पेक्षा महान, प्रत्येक जीवाच्या हृदयात आत्मा वास करत असतो. जो पुरुष कामना रहित होऊन आपले मन आणि इन्द्रिये संयमित ठेवून ह्या आत्म्याला अनुभवतो तो सर्व दुःखातून मुक्त होतो.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

जो तेजस्वी आहे, सूक्ष्माहून सूक्ष्म आहे, ज्यामधे निरनिराळे लोक स्थित आहेत, तेच हे शाश्वत ब्रह्म आहे, तेच प्राण, तेच वाचा आणि तेच मन सुद्धा आहे. तेच हे सत्यतत्व, जे कधीच नष्ट न होणारे, असे ते जाणून घेण्याजोगे आहे. हे सोम्य! त्याला तू जाण.

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं सन्धयीत। आयम्य तद् भावगतेन चेतसा लक्श्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ 2.2.3।।

औपनिषदं महास्त्रं धनुः गृहित्वा उपासानिशितम् हि शरं सन्धयीत सोम्य तद्भावगतेन चेतसा आयम्य तद् एव अक्षरं लक्ष्यं विद्धि ॥

औपनिषदं उपनिषदातील औपनिषद पु. द्वि. ए. व.

महास्त्रं महान अस्त्र महत्अस्त्र नपु. द्वि. ए. व.

धनुः धनुष्य धनुष् नपु. प्र. ए. व.

गृहित्वा घेऊन ग्रह् धातु स्वीकार करणे क्त्वा प्रत्यय

उपासानिशितम् उपासनेमुळे धारदार उपासा+निशित

उपासा स्त्री. प्र. ए. व.

उप+अस् धातु चमकणे अच् प्रत्यय

नि+शि धातु तीक्ष्ण करणे +क्तः नपु प्र. ए. व.

हि खरोखर अव्यय

शरं बाण शर पु. द्वि. ए. व.

सन्धयीत जोडून (सं+धा धातु धारण करणे +अङ्)

हे सोम्य

तद्भावगतेन (ब्रह्म) भावनेने तद्भावगत पु. तृ. ए. व.

तद्+भाव+गम् धातु क्त प्रत्यय

चेतसा चित्ताने चेतस् नपु. तृ. ए. व.

आयम्य ओढून अव्यय आङ्+यम् धातु +ल्यप् प्रत्यय

तद् एव तेच अव्यय

अक्षरं अविनाशी अक्षर नपु. प्र. ए. व.

लक्ष्यं लक्ष्य नपु. प्र. ए. व.

विद्धि जाण विद् धातु जाणणे कर्तरि लोट्लकारः परस्मैपदम् म. पु. ए. व.

अचूक ज्ञानामुळे आपला आत्मविश्वास वाढतो. एखाद्या अटीतटीच्या प्रसंगी ज्ञानाची खूप मदत होती. प्रखर ज्ञानी व्यक्तीकडे विशेष आदराने पाहिले जाते.

उपनिषदातील ज्ञानाचे माहात्म्य सांगताना धनुर्विद्या हे रूपक म्हणून वापरले आहे. सूर्याच्या प्रखर तेजाला तळपणारी किरणे म्हटले जाते तर धारदार तलवारीला सुद्धा तळपणारी तलवार म्हटले जाते. ह्या मंत्रात असे म्हटले आहे की

हे सोम्य! उपनिषदामुळे मिळालेले (ज्ञानरूपी) महान अस्त्र म्हणजे धनुष्य हातात घेऊन त्याला उपासनेमुळे तीक्ष्ण झालेला असा बाण जोडून,(ब्रह्म हे लक्ष्य ठेवून) त्यावर मन एकाग्र करून, अक्षर ब्रह्माचा वेध घे.

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते। अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत् तन्मयो भवेत् ॥2.2.4।।

प्रणवः धनुः शरः हि आत्मा ब्रह्म तत् लक्ष्यम् उच्यते अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत् तन्मयः भवेत् ॥

प्रणवः ॐकार पु. प्र. ए. व.

धनुः धनुष् नपु. प्र. ए. व.

शरः बाण शर पु. प्र. ए. व.

हि खरोखर अव्यय

आत्मा आत्मन् पु. प्र. ए. व.

ब्रह्म ब्रह्मन् नपु. प्र. ए. व.

तत् ते तद् नपु. प्र. ए. व.

लक्ष्यम् लक्ष्य नपु. प्र. ए. व.

उच्यते म्हणतात ब्रू धातु कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ए. व.

अप्रमत्तेन सावधपणे अ+प्र+मद् धातु हर्षित होणे + क्तः प्रत्यय पु. तृ. ए. व.

वेद्धव्यं वेध घ्यावा असे विध् धातु

शरवत् बाणाप्रमाणे शर बाण

तन्मयः एकरूप तन्मय पु. प्र. ए. व.

तद्+मयः मय् धातु अचि प्रत्यय

भवेत् होवो भू धातु होणे कर्तरि विधिलिङ् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

ह्या मंत्रात आधीच्या मंत्रात उल्लेख केलेले, धनुष्य म्हणजे काय ते समजावून सांगितले आहे. धनुर्विद्येचा उपयोग खरे तर दुर्जन आणि शत्रू पासून बचाव करण्यासाठी होतो पण इथे मात्र थेट परमात्म्याचे लक्ष्य साधण्यासाठी धनुष्यबाण हे रूपक वापरले आहे. धनुर्विद्या हा खूप मोठा विषय आहे. त्यातील तांत्रिक गोष्टींची चर्चा टाळून प्रणव म्हणजे ॐकाराच्या मंत्राचा उद्घोष म्हणजे धनुष्य. असे म्हटले आहे. ॐ हे अक्षर आणि धनुष्याचा आकार ह्यात बरेच साम्य आहे. धनुर्विद्येत एकाग्रता आणि स्थिरता फार महत्वाची. अचूक वेध घेताना छातीची सुद्धा हालचाल म्हणजे श्वास रोखून धरला जातो. ब्रह्माचा वेध घेण्याचा सुद्धा तीव्र ध्यास असायला हवा. बाण दोरीला लावून, दोरी मागे खेचून बाण लक्ष्याच्या दिशेने सोडायचा ह्या क्रियांशी बराच कल्पनाविलास करता येईल कारण येथे आत्मा हाच बाण आहे. आणि तो ब्रह्माला भेदायचा आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

प्रणव धनुष्य आहे तर आत्मा बाण आहे आणि ब्रह्म हेच लक्ष्य. सावधतेने लक्ष्याचा वेध घेतला असता जसे बाण लक्ष्याचा वेध घेतो त्याप्रमाणे ब्रह्माशी एकरूप व्हावे.

यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः। तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥2.2.5।।

यस्मिन् द्यौः पृथिवी अन्तरिक्षम् च सर्वैः प्राणैः सह मनः च ओतम् तम् एकं आत्मानम् एव जानथ अन्या वाचः विमुञ्चत। एषः अमृतस्य सेतुः ॥

यस्मिन् ज्यामध्ये यद् नपु. स. ए. व.

द्यौः स्वर्ग द्यो स्त्री. प्र. ए. व.

पृथिवी पृथ्वी पृथिवी स्त्री. प्र. ए. व.

अन्तरिक्षम् अन्तरिक्ष नपु. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

सर्वैः सर्व नपु. तृ. ब. व.

प्राणैः प्राण नपु. तृ. ब. व.

सह अव्यय

मनः मनस् पु. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

ओतम् सर्वसमावेशक आङ्+उ धातु+क्त प्रत्यय भ्वादिः नपु. प्र. ए. व.

तम् ते तद् पु. द्वि. ए. व.

एकं एक नपु. प्र. ए. व.

आत्मानम् आत्मा आत्मन् पु. द्वि. ए. व.

एव सुद्धा अव्यय

जानथ जाण ज्ञा धातु आर्ष लोट्लकारः म. पु. ए. व.

अन्या अन्या स्त्री. प्र. ए. व.

वाचः वच् धातु बोलणे +णिच् +अच् प्रत्यय पु. प्र. ए. व.

विमुञ्चत सोडून दे वि+मुच् धातु कर्तरि लोट् लकार परस्मैपदी म. पु. ए. व.

एषः हा एतद् पु. प्र. ए. व.

अमृतस्य अमृततत्वाचा अमृत नपु. ष. ए. व.

सेतुः सेतु पु. प्र. ए. व.

आधीच्या मंत्रात परमात्म्याला आपल्या आत्मारूपी बाणाने लक्ष्य करायला सांगितले होते त्याचा उद्देश ह्या मंत्रात सांगितला आहे. अमरत्वाची प्राप्ती हाच तो हेतू. हे लक्ष्य साधताना काही अडथळे समोर असणार आहेत, ते पार करून जायचे आहे. आपल्याला 'अथर्व' व्हायचे आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेतील 7.12 व्या श्लोकात श्रीभगवानकृष्ण असे म्हणतात की सर्व गुण जरी हे माझ्यामुळेच निर्माण झाले असले तरी मी त्यामधे नसतो. जसे एका बीजापासून झाड पाने फुले निर्माण होतात पण त्यामध्ये बीज दिसून येत आहे. परमेश्वराचे निर्गुण निराकार रूपाचे अंश मन बुद्धी अहंकार यारूपात आपल्यामध्ये असतातच. त्या सर्वांना भेदून आपल्याला आपले लक्ष्य गाठायचे आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

स्वर्ग, पृथ्वी,अंतरिक्ष, मन आणि प्राण हे अक्षर पुरुषांमध्ये केंद्रीत झाले आहेत. त्या एका ब्रह्माला तू जाण आणि इतर बोलण्याकडे दुर्लक्ष कर. हें ज्ञान हाच मोक्षप्राप्तीचा सेतु आहे.

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः। ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥ 2.2.6।।

रथनाभौ अराः इव यत्र नाड्यः संहता बहुधा जायमानः सः एषः आत्मा अन्तः चरते आत्मानं ॐ इति एवं ध्यायथ वः तमसः परस्तात् पाराय स्वस्ति॥

रथनाभौ रथचक्राच्या नाभीत रथनाभि स्त्री. स. ए. व.

अराः इव आऱ्यांप्रमाणे

अरा स्त्री. प्र. ब. व.

यत्र जेथे अव्यय

नाड्यः नाड्या नाडी स्त्री. प्र. ब. व.

संहताः संलग्न सं+हन् धातु +क्तः प्रत्यय पु. प्र. ब. व.

बहुधा विविध

जायमानः होऊन जन् धातु + शानच् प्रत्यय दिवादिः पु. प्र. ए. व.

सः तो तद् पु. प्र. ए. व.

एषः हा एतद् पु. प्र. ए. व.

आत्मा आत्मन् पु. प्र. ए. व.

अन्तः चरते हृदयात वास करतो

अन्त पु. प्र. ए. व.

चरते

आत्मानम् आत्म्याचे आत्मन् पु. द्वि. ए. व.

ॐ इति एवं ॐ असे

इति असे अव्यय

एवं एव नपु. प्र. ए. व.

ध्यायथ ध्यान कर

ध्यै धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद म. पु. ब. व.

वः युष्मद् च. ब. व.

तमसः अंधाराच्या तमस पु. प्र. ए. व.

परस्तात् पलीकडे अव्यय

पाराय पैलतीर पार पु. च. ए. व.

स्वस्ति ईश्वर कृपा होवो सु+ अस् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

प्राचीन ग्रंथांनुसार आपल्या शरीरात 72000 नाडी आहेत ज्या आपल्या शरीरात प्राणशक्ती वाहून नेण्याचे काम करतात. इड़ा, पिंगला आणि सुषुम्ना ह्या प्रमुख नाड्यांची नावे आपल्याला माहीत असतात. एखाद्या व्यक्तीची ओळख त्याच्या आत्म्यामुळे होत नसून त्याच्या मन आणि स्वभावामुळे होते. आपल्या मनाचा आणि हृदयाचा घनिष्ठ संबंध आहे. मन दुःखी किंवा आनंदी होऊ शकते. मात्र आत्म्याचे तसे नाही. मांडूक्य उपनिषदात, चेतना शक्ती वर गहन चिंतन केले आहे, ज्यामध्ये मानवाच्या मनाच्या चार अवस्थांचे वर्णन केले आहे, जाग्रत (जागृत), स्वप्न (स्वप्न), गाढ झोप (सुषुप्ति), आणि पारलौकिक अवस्था (तुरीय). श्रीअरबिंदो यांनी मन आणि चेतनाशक्ती च्या उत्कर्षाचे निरनिराळे टप्पे सांगितले आहेत, जसे सामान्य मन, भौतिक मन, उच्च मन, प्रदीप्त मन, अंतर्ज्ञानात्मक मन, अधिमानस, अतिमानस. ह्या मंत्रात रथचक्राची नाभी म्हणजे आपले अंतःकरण असे म्हटले आहे. येथे शरीरातील सर्व अवयवांना संलग्न अशा नाड्या येऊन मिळतात. शरीरशास्त्राच्या दृष्टीकोनातून हृदयापासून सर्व शरीराला रक्तपुरवठा केला जातो. आपले अंतःकरण हे चेतनाशक्तीचे अधिष्ठान आहे.

ह्या मंत्रात असे म्हटले आहे की

ज्याप्रमाणे रथनाभीपाशी आरी एकत्रित होतात त्याप्रमाणें (आपल्या शरीरातील) विविध नाड्या जेथे मिळतात तेथे तो संचार करतो, त्या आत्म्याचे ॐकाररूपात चिंतन कर. अज्ञान रूपी अंधाराच्या पलिकडच्या किनाऱ्यावर पोहोचण्यासाठी ईश्वरकृपा होवो.

यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्यैष महिमा भुवि।दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय। तद् विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद् विभाति ॥2.2.7।।

यः सर्वज्ञः सर्वविद् भुवि यस्य एषः महिमा एषः आत्मा दिव्ये ब्रह्मपुरे व्योम्नि प्रतिष्ठितः हि। मनोमयः प्राणशरीरनेता हृदयम् सन्निधाय अन्ने प्रतिष्ठितः धीराः यत् आनन्दरूपम् अमृतं विभाति विज्ञानेन तत् परिपश्यन्ति ॥

यः जो यद् पु. प्र. ए. व.

सर्वज्ञः सर्वज्ञ पु. प्र. ए. व.

सर्वविद् सर्व जाणणारा सर्वविद् पु. प्र. ए. व.

भुवि जगात भुविस् नपु. प्र. ए. व.

यस्य ज्याचा यद् पु. ष. ए. व.

एषः हा एतद् पु. प्र. ए. व.

महिमा महिमन् पु. प्र. ए. व.

एषः हा एतद् पु. प्र. ए. व.

आत्मा आत्मन् पु. प्र. ए. व.

दिव्ये दिव्य पु. स. ए. व.

ब्रह्मपुरे ब्रह्मपुर पु. स. ए. व.

व्योम्नि आकाशात व्योमन् पु. स. ए. व.

प्रतिष्ठितः प्रतिष्ठित पु. प्र. ए. व.

हि खरोखर अव्यय

मनोमयः मनाला व्यापलेला मनोमय पु. प्र. ए. व.

प्राणशरीरनेता प्राण आणि शरीराचा नियंत्रक प्राणशरीरनेतृ पु. प्र. ए. व.

हृदयम् हृदय नपु. प्र. ए. व.

सन्निधाय स्थापित करून अव्यय स्थापित करून सम्+नि+धा धातु धारण करणे +ल्यप् प्रत्यय

अन्ने अन्नामधे अन्न नपु. स. ए. व.

प्रतिष्ठितः स्थित प्रतिष्ठित पु. प्र. ए. व.

धीराः विवेकी धीर पु. प्र. ब. व.

यद् जे यद् नपु. प्र. ए. व.

आनन्दरूपम् आनन्दरूप नपु. प्र. ए. व.

अमृतम् अमृतम् नपु. प्र. ए. व.

विभाति प्रकाशित होतात वि+भा धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

विज्ञानेन विज्ञान नपु. तृ. ए. व.

तत् ते तद् नपु. प्र. ए. व.

परिपश्यन्ति सर्वत्र पाहतात परि+दृश् धातु कर्तरि प्रयोग लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

आधीच्या मंत्रात आपण अंतःकरण, मन आणि आत्मा ह्यांचा सर्वसाधारण अर्थ समजावून घेतला. शरीरशास्त्राच्या दृष्टीने हृदयापासून सर्व शरीराला रक्ताद्वारे पोषण मिळते. म्हणजे शरीराला अन्न पुरवठा हृदयामार्फत होतो. ह्यालाच कदाचित अन्नमयकोष म्हणत असावेत. यथा अन्नं तथा मनः ह्या उक्ती प्रमाणे मनाची शुद्धता ही अन्नाच्या शुद्धतेवर अवलंबून आहे. हे श्रीमद्भगवद्गीतेतसुद्धा सांगितले आहे. तीन प्रकारच्या अन्नाचे वर्णन करून त्याचा त्रिगुणांशी संबंध जोडला आहे. आता ह्या मंत्रात ब्रह्मपुर असा शब्द वापरला आहे म्हणजे ब्रह्माचे निवासस्थान. सर्व जाणणारा आणि सर्वांचा ज्ञाता असा परमात्मा ब्रह्मपुरात आहे. आणि तो आपल्या अंतःकरणात सुद्धा आहे. जेथे आपल्या शरीरातील सर्व नाड्या केंद्रीत झाल्या आहेत. असे त्याचे अस्तित्व सगळीकडे व्यापून राहिले आहे. (उपनिषदांत कधीच त्याच्या पाताळ लोकातील अस्तित्वाचा उल्लेख नसतो)

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

तो सर्वज्ञ आहे, तो सर्वविद् आहे, त्याची ह्या जगात महानता आहे, तो आत्मा ब्रह्माच्या तेजोमय नगरीत स्थित आहे. तो मनावर राज्य करणारा, शरीर व इन्द्रियांना मार्ग दर्शन करणारा, हृदयात अन्नमय कोषात विराजमान आहे. आनंदमय आणि अमृतरूपाने प्रकाशित असे आत्मतत्त्व ज्ञानी आणि बुद्धिमान व्यक्ति त्या याला सगळीकडे पाहतात.

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥2.2.8।।

तस्मिन् परावरे दृष्टे अस्य हृदयग्रन्थिः भिद्यते सर्वसंशयाः छिद्यन्ते कर्माणि क्षीयन्ते च ॥

तस्मिन् त्यामध्ये

परावरे व्यक्त अव्यक्त पर-अवर पु. प्र. ब. व.

न व्रियते वृ धातु आच्छादित करणे

दृष्टे पाहिल्यावर दृष्ट नपु. स. ए. व.

अस्य त्याची इदम् पु. ष. ए. व.

हृदयग्रन्थिः हृदयग्रन्थि पु. प्र. ए. व.

भिद्यते तुटतात भिद् धातु तोडणे कर्मणि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ए. व.

सर्वसंशयाः सर्वसंशय पु. प्र. ब. व.

छिद्यन्ते नष्ट होतात छिद् धातु कर्मणि प्रयोग लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ब. व.

कर्माणि कर्मे कर्मन् नपु. प्र. ब. व.

क्षीयन्ते क्षय होतो क्षि धातु कर्मणि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ब. व.

च सुद्धा अव्यय

आधीच्या मंत्रात ज्ञानी लोक परमात्म्याला पाहतात असे म्हटले होते, ते कसे पाहतात त्याची प्रक्रिया ह्या मंत्रात सांगितली आहे. ज्ञानप्राप्ती चे फळ म्हणजेच व्यक्त आणि अव्यक्त ह्याची जाणीव, सत् आणि असत् ह्यामधील फरक, मिथ्या आणि सत्य याची ओळख असेही म्हणता येईल.

अंतःकरणाचा संबंध आपल्या भावभावना आणि इच्छाआकांक्षा यांच्याशी असतो. 2.1.10 ह्या मंत्रात आपण अविज्ञाग्रंथी ह्या शब्दाचा अर्थ समजून घेतला ह्या मंत्रात हृदयग्रन्थी असा शब्द वापरला आहे.

अविज्ञा म्हणजेच राग, द्वेष, तिरस्कार, आसूया, कामवासना, इच्छाआकांक्षा. आता ज्ञानप्राप्ती झाली आहे त्यामुळे सर्व काही सूर्यप्रकाशासारखे स्वच्छ दिसू लागले आहे. त्यामुळे कोणताच संशय मनात नाही. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या   कर्म संन्यास योग असे नाव असलेल्या 5व्या अध्यायातील 3 ऱ्या श्लोकात कर्मसंन्यासी चा अर्थ सांगितला आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

अव्यक्त आणि व्यक्त ह्या दोन्ही छटांमधे त्याला पाहिले जाते तेव्हा साधकाच्या हृदयग्रन्थी तुटुन पडतात, त्याचे सर्व संशय नष्ट होतात आणि त्याच्या सर्व कर्मांचा क्षय होतो.

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम्। तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः।।2.2.9 ॥

हिरण्मये परे कोशे विरजम् निष्कलम् ब्रह्म तत् शुभ्रम् तत् ज्योतिषाम् ज्योतिः आत्मविदः यद् विदुः ॥

हिरण्मये परे कोशे सोनेरी श्रेष्ठ कोश

हिरण्मय पु. स. ए. व.

परे पर नपु. स. ए. व.

कोशे कोश पु. स. ए. व.

विरजम् डागरहीत विरज पु. द्वि. ए. व.

वि+रञ्ज् धातु रंगणे+णिच्+ अच्

निष्कलम् कलारहीत निराकार निष्कल पु. द्वि. ए. व.

निस्+कल् धातु गणना करणे+अच्

ब्रह्म ब्रह्मन् नपु. प्र. ए. व.

तत् ते तद् नपु. प्र. ए. व.

शुभ्रम् शुद्ध शुभ्र नपु. प्र. ए. व.

तत् तद् नपु. प्र. ए. व.

ज्योतिषाम् ज्योतींच्या ज्योतिस् नपु. ष. ब. व.

ज्योतिः ज्योतिस् नपु. प्र. ए. व.

आत्मविदः आत्मज्ञानी आत्मविद् पु. प्र. ब. व.

यद् जे यद् नपु. प्र. ए. व.

विदुः जाणतात विद् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ब. व.

ह्या मंत्रात हिरण्मय कोश असा उल्लेख केला आहे. आपल्याला अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय आणि आनंदमय अशी पाच आवरणे आणि त्यामध्ये असलेली चेतनाशक्ती ह्या बद्दल माहीती आहे. आपले मन हेच आपल्या निरनिराळ्या भावनांचे उगमस्थान मात्र अध्यात्मिक उन्नतीमुळे आपल्याला आपल्या आनंदमय कोषाची जाणिव होते आहे. खऱ्या अर्थाने उपनिषदातील महावाक्यांची अनुभूती होत आहे. मी शरीर नाहीये तर चैतन्यशक्ती आहे.

त्या चैतन्यशक्ती चे वर्णन ह्या मंत्रात असे केले आहे.

निर्दोष, निराकार, विशुद्ध, ज्योतींची ज्योत असे परब्रह्म सोनेरी कोशात विद्यमान आहे ते आत्मज्ञानी पुरुष जाणतात.

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥2.2.10 ॥

तत्र सूर्यः न भाति चन्द्रतारकम् न इमाः विद्युतः न भान्ति अयम् अग्निः कुतः तम् भान्तम् एव सर्वम् अनुभाति। तस्य भासा इदं सर्वम् विभाति ॥

तत्र तेथे अव्यय

सूर्यः सूर्य पु. प्र. ए. व.

न .अव्यय

भाति प्रकाशतो भा धातु प्रकाशणे कर्तरि लट् लकार परस्मैपद अदादिः प्र. पु. ए. व.

चन्द्रतारकम् चंद्र आणि तारे चन्द्रतारकं नपु. प्र. ए. व.

न अव्यय

इमाः या इदम् स्त्री. प्र. ब. व.

विद्युतः वीजा विद्युत स्त्री. प्र. ब. व.

न अव्यय

भान्ति प्रकाशात भा धातु प्रकाशणे कर्तरि लट् लकार परस्मैपद अदादिः प्र. पु. ब. व.

अयम् हा इदम् पु. प्र. ए. व.

अग्निः अग्नि पु. प्र. ए. व.

कुतः कोठून अव्यय

तम् एव तोच एक

तद् पु. द्वि. ए. व.

भान्तम् प्रकाशतो भान्ति नपु. प्र. ए. व.

सर्वम् सर्व नपु. प्र. ए. व.

अनुभाति त्याच्या नंतर प्रकाशतोअनु+ भा धातु प्रकाशणे कर्तरि लट् लकार परस्मैपद अदादिः प्र. पु. ए. व.

तस्य त्याच्या तद् पु. ष. ए. व.

भासा प्रकाशाने भास् नपु. तृ. ए. व.

इदं हे इदम् नपु. प्र. ए. व.

सर्वम् सर्व नपु. प्र. ए. व.

विभाति वि+भा धातु प्रकाशणे कर्तरि लट् लकार परस्मैपद अदादिः प्र. पु. ए. व.

सूर्यासमोर काजवा म्हणजे अगदीच नगण्य. आता ह्या मंत्राच्या अर्थाप्रमाणे सूर्यालाच काजवा म्हणण्याची वेळ आली आहे. हाच मंत्र कठोपनिषद् (5.15) मध्ये सुद्धा आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानात ज्ञान, तेज आणि प्रकाश हे शब्द सारख्याच अर्थाने वापरले जातात. प्रकाशात सर्व काही स्वच्छ दिसते म्हणून या मंत्रात सूर्य, चन्द्र, तारका, विद्युत आणि अग्नी यांचा उल्लेख केला आहे. मात्र ह्या सर्वांच्या चमकण्यामागे कोणी कर्ताकरविता आहे.

अनुकृतेस्तस्य च।।ब्रह्मसूत्र 1.3.22।।

कार्य करण्यामागे तोच आहे.

(जे प्रकाशित आहे त्याच्या मागे तो आहे)

आपण सूर्याला स्वयंप्रकाशित मानतो पण त्याला प्रकाश कोणी दिला? सूर्याला आपण रोज बघतो पण त्याला प्रकाशित करणाऱ्याला पाहण्यासाठी अंतर्दृष्टि हवी जी भक्ती आणि ध्यानधारणा करून गहन ज्ञान प्राप्त करून मिळेल. श्रीमद्‌भगवद्‌गीतेत म्हटल्याप्रमाणे आपल्या डोळ्यासमोर माया शक्तीचे आवरण आहे ते दूर झाल्याशिवाय परमात्म्याला पाहता येत नाही. सूर्य चन्द्र तारका वीज आणि अग्नी ह्यांना प्रकाश देणारा, प्रकाशच आहे जो साध्या डोळ्यांनी आपण पाहू शकत नाही. प्रखर ज्ञानामुळे सत्य स्पष्टपणे दिसून येईल. ह्या अध्यात्मिक जागृतीने आपले अज्ञान दूर होईल.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

तेथे सूर्य प्रकाशत नाही, ना चंद्रतारका ना वीज मग अग्नी तरी कसा प्रकाशित होईल? तोच एक प्रकाशतो. आणि त्यानंतर त्याच्या प्रकाशाने सर्व प्रकाशमान होतात.

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण।

अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥2.2.11।।

इदम् अमृतं ब्रह्म एव ब्रह्म पुरस्तात् ब्रह्म पश्चात् दक्षिणतः उत्तरेण अधः ऊर्ध्वं च प्रसृतम् ब्रह्म एव इदम् विश्वम् इदम् वरिष्ठम् ॥

इदम् हे इदम् नपु. प्र. ए. व.

अमृतं अविनाशी अमृत नपु. प्र. ए. व.

ब्रह्म एव ब्रह्मच ब्रह्मन् नपु. प्र. ए. व.

ब्रह्म ब्रह्मन् नपु. प्र. ए. व.

पुरस्तात् पुढे अव्यय प्राच्यां दिशि

ब्रह्म ब्रह्मन् नपु. प्र. ए. व.

पश्चात् पाठीमागे अव्यय

दक्षिणतः उजवीकडून दक्षिण+तसिल्

उत्तरेण डावीकडून उत्तर नपु. तृ. ए. व.

अधः खाली अव्यय नीचं

ऊर्ध्वं वर ऊर्ध्व नपु. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

प्रसृतम् पसरलेले प्रसृत नपु. प्र. ए. व. प्र+सृ धातु जाणे +क्तः प्रत्यय

ब्रह्म एव ब्रह्मच ब्रह्मन् नपु. प्र. ए. व.

इदम् हे नपु. प्र. ए. व.

विश्वम् विश्व नपु. प्र. ए. व.

इदम् हे नपु. प्र. ए. व.

वरिष्ठम् श्रेष्ठ वरिष्ठ पु. द्वि. ए. व.

कठोर तपस्या आणि उपासनेचे फलित हेच की भक्ताला तो सर्व ठिकाणी दिसतो. जे सत्य आहे ते एकसंध आहे. आपण जे पाहतो ते तुकड्या तुकड्यात पाहतो म्हणून ते वेगवेगळे आहे असे वाटते. ह्या साठी माती आणि घडा याची उपमा दिली जाते किंवा सोने आणि सोन्याचे दागिने. दागिने घडण्यापूर्वी ते फक्त सोने असते आणि दागिने मोडल्यावर सुद्धा ते सोनेच असते.

दुसऱ्या मुण्डकातील दुसऱ्या अध्यायातील हा शेवटचा मंत्र अद्वैतवादाचा पुरस्कार करणारा. ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

हे अविनाशी ब्रह्मच आहे. ब्रह्म पुढे आहे, ब्रह्म मागे आहे, ते उजवीकडे आहे डावीकडे आहे, वर आणि खाली सगळीकडेच पसरलेले, संपूर्ण विश्व श्रेष्ठ ब्रह्मच आहे.

----------------🙏🙏🙏🙏🙏-----------------------